

DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ | YIL:8 | SAYI:31 | ŞUBAT, MART, NİSAN-2005 | ISSN: 1303-7242

DÜN BUGÜN YARIN
İDEOLOJİLER 4

DOĞUBATI

III. Ur hanedanı kurucusu olan Sümer Kralı Ur-nammu'ya ait taş abide c.2100 BC (yaklaşık). Ayyıldızın birlikte gösterildiği en eski taş abide (Eldeki verilere göre)

John L. Hayes, *A Manual of Sumerian Grammar and Text*, Malibu, 1990.

HİLÂL VE AY-YILDIZ MOTİFİ SEMBOL VE İDEOLOJİK KULLANIM

Nejdet Gök* & Mehmet Kutlu**

Hilâl ve yıldız, ayrı ayrı veya ikisi birlikte *ay-yıldız* motifinin İslâm ve Türk kültüründe bir ideolojik sembol, bir bayrak ve Müslümanların “âlâmet-i fârika”sı olarak kullanımı meselesine girmeden önce, söz konusu motiflerin tarihî kökeni, çeşitli toplum ve kültürlerde, farklı zaman ve şekillerde simgeleşmesi veya sembolleşmesi, bir ideolojik anlam kazanması ve işlevi üzerinde durmak gerektiğini düşünüyoruz. Bu nedenle öncelikle kavramları ayrı ayrı ele alacak, ay ve yıldız sembolünün İslâm ve Türk kültürüne intikali ve bu kültürle özdeşleşmesi sorusuna cevap bulmaya çalışacağız.

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze, belli anlam, kavram, düşünce ve inançları kısa ve çarpıcı bir biçimde ifade etmek amacıyla kulla-

* Y. Doç. Dr. Nejdet Gök, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü.

** Mehmet Kutlu, Bilkent Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü.

nilan özel işaretlere *sembol* adı verilmiştir. Kararlaştırılmış bir mânânın şekil veya madde olarak gösterilmiş hâli olan sembol; *alâmet*, *remz*, *tim-sal* ve *simge* kelimeleriyle de ifade edilir. Bazen bir şekil, yazı, imza, tuğra, bir resim, bayrak veya arma, mühür gibi, belli biçim veya formlarda gösterilir. Sembol, bir işin, nesnenin veya gerçeğin bizzat kendisi değil, mümkün olduğunca kısaltılmış anlamı ve resmidir. İfade edebilme yeteneğinin, gücünün bittiği veya yetersiz kaldığı noktada sembollerin dili başlar.

Sembol veya özel simgelerin en yaygın kullanıldığı alanların başında, dinsel, mitolojik ve mistik inançların dünyası özellikle dikkat çekmektedir. Kuşkusuz, insanoğlunun evreni algılama ve sorgulama sürecinde, hemen her dönemde dinin, etkin bir toplumsal kurum işlevi gördüğü aşikârdır. İlâhî veya beşerî tüm dinler, metafizik bir dünyanın yanında, fizikî alem denilen, “âlem-i şehâdet”le de yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Bu alâka, çeşitli mitler, ilginç menkıbeler, ritüeller ve özellikle, haricî nazarla yorumlanması ve anlamlandırılması güç olan, din mensupları dışındaki-lerce kimi zaman komik ve saçma gibi gözükken davranışlar veya ibadet şekilleri bağlamında ortaya çıkar. Bundan öte, genel olarak tüm sanat dallarının oluşum ve gelişim süreçlerinde sembol kullanımının derin anlam içeriği yadsınamayacak bir gerçektir. Bu nedenle sanat yapıtlarına, sembollerin ahenk ve dansı denilse yeridir.

Sanat yapıtları dışında, diller de sembolik anlatımın en iyi gözlemle-
nebileceği alanlardan biridir. Zihnimizdeki düşünce ve kavramları, duy-guları dile getirmek istediğimizde ilk başvurduğumuz kaynak, sembollerin en dikkat çeken şekillerinden biri olan alfabe ve bunun seslendirilme-sini ifade eden dil değil midir? Piktogramlarla (resim yazısı) başlayan yazının oluşum ve gelişiminde tamamen sembolik bir boyuta ulaşan harf-ler de söz konusu çabanın en somut görünümü olmuştur.

İDEOLOJİ VE SEMBOLLER

İdeolojinin Yunanca “*idea*” (*düşünce*) ve “*logos*” (*bilim*) kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği, “siyasî veya toplumsal öğreti oluşturan, bir hükümetin, bir partinin, bir grubun davranışlarına yön veren politik, hukukî, bilimsel, felsefî, dinî, moral, estetik düşünceler bütünü” anlamında son birkaç yüzyılda kavramlaştığı bilinen bir husustur. *Doğru düşün-meye ulaşma bilimi* olarak düşünüldüğü dönemin ardından ideoloji, *siya-setle* ve özellikle de *iktidar ilişkileri* bağlamında anlamlandırılmıştı.

İdeolojinin henüz kavram hâline gelmediği tarihî toplumlarda, günü-müz anlayışına benzer bir ideolojiden söz edilmese bile, bir unsur veya etken bir güç olarak varlığından rahatça bahsedilebilir. Bu bağlamda ide-

olojiye, “bir düşünce, bir zihniyet, iç ve dış dünyayı kendine özgü bir kavrayış ve anlayış biçimi” çerçevesinde yaklaşılmalıdır. İdeolojilerin ifade dünyasında sembollerin yaygın bir biçimde kullanıldığını rahatlıkla görmemiz mümkündür.

Her şeye rağmen ideoloji; ne olduğu veya olmadığı konusunda ortak ve belli bir tanım yapılmakta en çok zorlanılan kavramlardan biri olmuştur. Eagleton’ın belirttiği gibi, “Şimdiye kadar hiçkimse ideolojinin tek ve yeterli bir tanımını yapamamıştır.”¹ Söz konusu çelişki veya sıkıntıyı, “ideoloji tanımlarının da bizzat farklı birer ideolojik yaklaşımın ürünü olduğu” şeklinde izah edenler de vardır. Bu konuda genel bir kanaat ve düşünce sahibi olabilmek için konu hakkındaki farklı yaklaşımlara temas etmenin ne derece lüzumlu olduğu ortadadır.

Kuşkusuz ideolojiler, iktidarı tanımlayıp hedefledikleri için doğal olarak muayyen ve müşahhas meşruiyet kaynaklarına ihtiyaç duyarlar; bu da ister istemez toplumların duygu, düşünce, kültür ve inanç dünyalarıyla yakından ilgilenme zarureti doğurur. Bu yüzden “ideolojiyi daha geniş bir biçimde inanç sistemleri ile siyasal iktidarlar arasındaki her türlü ke-sişme noktası” olarak da tanımlayabiliriz.”² Buradan hareketle her ideolo-ji ve her iktidar, toplumların inançları ve zihinlerindeki dünyayı algılayış tarzlarına kadar inen derin köklere ve bu felsefeyi somutlaştıran muhtelif sembollere sahiptir. İktidarlar, temel dayanaklarını derin toplumsal değer-lerden (ki bu bir anlamda ideolojidir) aldığı için, sözünü ettiğimiz değer-ler ideolojisinin iktidarı olarak şekillenmektedir. En ilkel insan topluluk-larında dahi var olan iktidar, söz konusu halkların oluşum ve kültürel miraslarında yer tutan “meşruiyet kaynağı olma” vasfını taşıyan toplumsal değerlere dayanır ve sembolleştirir.

“İdeoloji bir tür kolektif, simgesel, kendini ifade etme biçiminden öte, toplumsal grupların meşrulaştırılması ve desteklenmesi anlamına gelebi-lir. Bu bir siyasî yaşam biçimine karşı çıkmakla veya onu ayakta tutmaya çalışmakla ilişkilidir.”³ denilmiştir. Gerçekte bu dikkat çekici bir saptama-dır. Kuşkusuz her toplum, belirli değer ve kurumlarını muhafaza etme, bazı yeniliklere direnme davranışı sergilemektedir. Bu durum, üzerinde tartıştığımız ve “köklü toplumsal değerler” olarak tanımladığımız ideolo-jilerden ve onların sembolik dünyasından kaynaklanmaktadır.

Serdetmek istediğimiz kavramsal çerçeve, “ideoloji toplumsal açıdan önemli bir grubun veya sınıfın içinde bulunduğu durumu ve hayat dene-

¹ İdeoloji konusunda yapılan tartışmalar ve çeşitli tanımlar için bkz. *Siyaset*, (ed. Mümtaz’er Türköne), Lotus Yayınları., İstanbul 2003, 106-119.

² T. Eagleton, *İdeoloji*, (çev. Muttalip Özcan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1996. s. 25.

³ a.g.e., s. 56.

yimlerini simgeleyen (doğru veya yanlış) inanç ve fikirlere karşılık gelir. Burada ideoloji bir "dünya görüşü" kavramına oldukça yakındır"⁴ şeklindeki yaklaşımca da desteklemektedir. Görüldüğü üzere ideoloji, bir toplumun sahip olduğu, köklü toplumsal değerler, örf ve gelenekleri oluşturan zihniyet demektir. Toplumların tarihsel deneyim ve birikimleri, bunların en vezce ve çarpıcı ifadesi olan -yanlış veya doğru- inanç, fikirler ve bunların somut anlatımı olan ortak sembol ve simgeler biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda ideoloji, her şeyden öte, belirgin bir "dünya görüşü ve kavrayışı" ve onun simgelerini vurgulamaktadır.

Tarihin karanlık devirlerinden bu güne taşınan tarihî miras üzerinde yapılan ve şekillenen köklü toplumsal değerler, *kültür* kavramının da öz'ünü teşkil eder. Bu çıkarımımız; ideolojiye "toplumsal yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddî süreç de denebilir; fakat böyle bir tanım hem siyasî, hem de epistemolojik olarak yansız ve terimin geniş anlamında alındığında *kültür*'e yakındır"⁵ şeklindeki yaklaşımla da paralellik göstermektedir. İdeoloji, "yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddî süreç" olduğu gibi *kültür*'ü de üretir. Bununla birlikte, yalnızca "*kültür*'e yakın ve ilişkin" olarak tanımlanamaz. Ancak "*kültür*, ideolojinin hayata yansımalarıdır" denilse yeridir.

"İdeolojinin kendi içinde bir mantığı vardır; fakat bu mantık formel mantık değil duyguların veya şekillenmemiş arayışların mantığıdır."⁶ İdeoloji olarak tanımlanan çağdaş düşünceler, toplumlar üstü bir mahiyete sahip olsalardı, tüm toplumlarda aynı karakterleri taşımaları, benzer gelişmeleri ve sonuçları göstermeleri gerekirdi. Oysa durum tam tersidir. Araştırmalar, her ulus veya milletin kendine özgü, kültürel altyapılarından kaynaklanan mantık, duygu, düşünce ve yaklaşımlar sergilediklerini göstermektedir. Daha açık ifadeyle, her toplum aynı olaya benzeri tepkiyi vermekte, daha farklı algılamakta ve değerlendirmektedir.

İdeolojiyi yalnızca iktidar ve siyasal hayatla kısıtlı olarak algılayanların yanılığını Mannheim, "İdeoloji bizi yalnız siyasal hayatımızda etkilemiyor, ideolojinin toplumsal kaynağından çıkan bir diğer özelliği, toplumu anlamaya yarayan tüm kavramların yanlışlığıdır ve toplumsal eylemlerimize yön veren bir şekilde çalışmasıdır"⁷ şeklinde ifade ediyor. Esasen buradaki subjektivite her toplumun kendi sınırlı dünyası çerçevesinde düşünmesinden kaynaklanmaktadır yani zannedildiği gibi manipüle edici söylemlerden ve propagandalardan değildir. Hele hele modern ideoloji-

⁴ a.g.e., s. 55.

⁵ a.g.e., s. 55.

⁶ Şerif Mardin, *İdeoloji*, Turhan Kitabevi, Ankara 1982, s. 16.

⁷ a.g.e., s. 70.

lerin program dediği ilkelere kaynaklanması zor gözükmemektedir. Aynı sembollerin farklı toplumlarda değişik bir anlamda anlaşılması ve yorumlanmasının esas nedeni de bu olsa gerektir.

DİL VE İDEOLOJİ

İdeoloji ve söylem ilişkisine gelince bu konu dille ilgilidir. Malumdur ki, her dil uzun bir toplumsal oluşum ve köklü bir tarihî süreçten geçerek günümüze ulaşmıştır. Kültürlerin özü ve nüvesi olarak ele alınan sosyal değerler biçiminde tanımladığımız ideoloji, hem kültürü hem de dili oluşturan güçtür. O hâlde belirgin toplumsal dinamik ve değerlerin sonucu olan zihniyet telakkisinin imkân sağlamadığı yeni bir dil, kültür ve toplum oluşturmak kolay gözükmemektedir.

Örneğin; Osmanlı toplumunda dilin bir parçası olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler, bazen esas anlamlarının yanında veya ötesinde, halkın anlayış ve düşüncesine göre, yeni bir anlam yüklenilerek kullanılmıştır. Onları söz konusu dillerden bir şeyler almakla Arap veya Farslaştırmayan esas, kendilerine özgü kültür ve zihniyettir. Bu durum, zaman içinde kendi dilini yani Osmanlı Türkçesi dediğimiz dili ortaya çıkarmıştır. Söz konusu dil, sanıldığı aksine bir kaç dilden oluşan, derme çatma bir sentez değil, o günün mantık ve zihniyetine göre yeniden şekillendirilmiş mükemmel bir yazı dilidir. Burada unutulmaması gereken, İslâmiyet'in kabulünden önceki Türk kültür ve inancı içerisinde yer alan, ancak yeni dinle çatışmayan unsurlar; (diğer bir ifade ile "örf") sonraki dönemin zihniyet veya ideolojik kimliğini de belirleyen etken unsurlar arasında yer almış, İslâm'ın değerleriyle eski kültürel değerler temelinde dikkat çekici bir uzlaşma ve ahenk göstermiş, zamanla "Müslüman olmak", "Türk olmak" gibi değerlendirilmiş ve anlaşılmıştır. İslâm'dan başka dinleri kabul eden Türk veya Orta Asya toplumlarının benliklerini koruyamayıp asimile olmaları da bu gerçeğin bir başka ifadesidir. Dolayısıyla gününbirlik düşüncelerle türetilen, tarihî köklerinden kopuk sembol veya simgelerin zorla bile olsa, toplum tarafından benimsenmesi güçtür. Bireylerin veya grupların asimilasyonu başka, milletlerin bünyesel değişikliğe uyum göstermeleri başkadır.

Modern ideolojiler olarak da adlandırılan çağdaş düşünce akımları, sözünü ettiğimiz ideolojinin çağımıza bakan yansımalarıdır. Bunlar kültürlerin temelinde yer alan ideolojiye, onun epistemolojik mantığına veya mentalitesine uyumlu olduğu oranda o kültürde ve toplumda yer edinirler.

İdeolojilerin en somut dili olan semboller konusuna gelince; Semboller, kuşkusuz insanoğlunun doğumundan ölümüne tüm yaşamını kuşatan etmenlerdir. Jerome S. Bruner ve Jean Piaget gibi psikologlara göre ço-

cuk, gelişiminin belirli bir aşamasında 'simgeleşme' adını verebileceğimizi yeni bir öğrenim ve kavrayış düzeyine girmektedir. Bu düzeyin özelliği çocuğun etrafındaki dürtülerin "resim" hâlinde beyinde yapılandırılmasıdır⁸. Anlaşılan o ki, bireylerin anlayış, kavrayış ve idrak yeteneğinin gelişimi, sembol ve sembolizmle birlikte oluşmaktadır.

Semboller, hareket noktası olarak, bir dini, bir düşünceyi, bir mefkûreyi ve özellikle de bir kültürü esas almaktadır. Biliyoruz ki, "sembol bir düşüncenin ürünüdür; birçok yoğunluğa sahip bir fenomen olup, kendisini çok değişik olarak, dilsel, figürsel, dinsel törenler ve nezaket biçimleri şeklinde gösterebilir." Ayrıca, toplumsal hayatımızın kuralları sembolik bir yolla kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır ve bu "sembolik sistemler, inançları ve değerleri yansıtır veya pekiştirir. İnsan iletişiminin temelinde semboller vardır; fert, geleneksel jestler ve anlamlı semboller vasıtasıyla, toplum içindeki hayat tarzını öğrenir."⁹

"Neden bu derece yoğun bir biçimde sembol ve sembolizmle iç içe yaşıyoruz?" diye sorulabilir ve bu buna "insanların içinde yaşadıkları toplumu karmakarışık, anlaşılması zor bulmaları ve olguları basite indirgemek zorunluluğu duymaları, bir simge dizisi aracılığıyla aşıyor"¹⁰ şeklinde cevap verilebilir. Sembollerin yüklendiği anlamı da "semboller, objelerin kavramsallaştırılmasının araçlarıdır ve önemli sosyal değerler ve inançlar sembollerle ifade edilebilir ve dikkatleri üzerlerine çekerek sosyal kurumları destekleyebilirler"¹¹ yaklaşımıyla izah etmek pekâlâ mümkündür.

Semboller aynı zamanda duygular, toplumsal normlar ve değerlerle ilgilidir. "Semboller duygu ve değerleri açıklar ve onları harekete geçirir. Her sosyal sistem ortak bir sembolik sistem oluşturarak fert ilişkilerinin, düşünce, davranış ve sosyal normların belirginleşmesini sağlar... Semboller toplum içinde ve toplumlar arasında bütünleştirici olabileceği gibi çatışmalara da kaynaklık edebilir."¹² Bir topluluğun birleşme, kaynaşma ve milletleşme sürecinde "David Apter tarafından 'siyasal din' olarak adlandırılan semboller, ulusal özdeşleşmenin ve bu özdeşleşme sürecini hızlandırılmasında önemlidir" şeklinde değerlendirilmektedir.¹³ E. Durkheim ise sembollerin önemini: "Sembollerden yoksun olan sosyal duyarlılık ve birlik, tehlike ve güvensizlik hâlinindedir. Sosyal grupların varlığı

üyeleri tarafından ortak olarak paylaşılan belirli değerlere bağlıdır. Bu değerler ise, sosyal duyarlılığın ve birlikteliğin objeleridir. Bir toplumun kendi varlığının farkında olması için amblemler önemlidir"¹⁴ cümleleriyle vurgulamıştır.

İlk çağlardan beri resmî belgelerde kullanılan "validation" (geçerlilik ve onaylama) alameti olan imza ve mühürleri anımsatan, oldukça renkli ve canlı bir boyut kazanmış olan günümüz marka ve tescil anlayışı ve bunun bir uzantısı olan reklamların ana unsuru da sembollerdir. Bilişim ve iletişimin temel unsurlarını oluşturan araçların dili de bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu bağlamda semboller, antik çağın hiyeroglif yazısını hatırlatan özel bir alfabe görevini yüklenmektedir.

Sembollerin siyasal önemi ve fonksiyonu, "Her yerde bazı gruplar temel organizasyon problemlerini çözmek için değerleri, normları, mitolojileri, ayin ve törenleri kendi kültürel ve ideolojik bakış açılarını doğrulayıcı ve onları haklı çıkarıcı bir şekilde kullanabilirler. Bu sembolik üniteler, birbirini bir ideoloji ve dünya görüşü çerçevesinde destekleyebilir, çünkü semboller meşrulaşma sürecinde ve siyasetin sembolik boyutunda önemlidir"¹⁵ şeklinde de izah edilmiştir.

Ayrıca, semboller bazen birden fazla düşünce veya nesneyi sembolize edebilir. Bu hem dîni, hem siyasî hem de ideolojik bir anlamda olabilir. Taç sembolünün İngiltere'de siyasal iktidarla birlikte dîni iktidarı da simgelemesi bunun bir örneğidir. Sembollerin hangisinin dîni, hangisinin siyasî olduğu konusu da çok belirgin ve değişmez değildir. "Aynı nesne birden fazla sembolik fonksiyon ve anlam içerebilir. Sembollerin sosyal ve siyasal gücü onların bireyler için yaptıkları fonksiyon ve anlama bağlıdır. Siyasî sembollerin farklı gruplar, siyasî partiler, yerel topluluklar ve etnik gruplar için farklı olduğu ve farklı anlamlar içerdiği gerçeği ifade edilebilir."¹⁶ Örneğin *Hilâl* motifi günümüzde siyasî ve kültürel açıdan İslâm dünyasını ve coğrafyasını temsil ederken Antik Mezopotamya toplumlarında *Ay Tanrısı* ve *Ay Tanrıçası*'nın sembolü olarak kullanılıyordu. Hilâl sembolü, farklı zaman ve toplumlarda birbirinden ayrı anlamlarda kullanılmıştır. İngiltere Kralı Arslan Yürekli Richard ayrı, Bizans daha farklı ve Osmanlılar ise ikisinden de değişik bir anlam, amaç ve formda kullanmışlardır. "Semboller grup veya topluluk hayatının ortak tasarımlarıdır ve siyasî sembolizmden sosyal ve siyasî kimlikleri belirleyen ve onayan sembolik yapı kastedilmektedir. Örneğin Millî marşlar,

⁸ a.g.e., s. 92.

⁹ Mimar Türkkahraman, *Siyasal Sosyalleşme ve Siyasal Sembolizm*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000, s. 74.

¹⁰ Ş. Mardin, a.g.e., s. 96.

¹¹ M. Türkkahraman, s. 74.

¹² a.g.e., 75.

¹³ a.g.e., s. 76.

¹⁴ E. Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 176-178.

¹⁵ M. Türkkahraman, s. 81.

¹⁶ a.g.e., s. 85.

bayraklar, kuruluş törenleri gibi unsurlar, siyasî sembolizm içine girer”¹⁷ değerlendirmesi de aynı noktaya temas etmektedir.

Sembollerin kültürlerle ilişkisinin Etnobilim (Etnoloji)in konusu olduğuna dikkat çeken Şerif Mardin, “Bir kültürün incelenmesi bu kültürün yerlilerinin sınıflandırma ve kavramlaştırma sistemlerinin keşfedilmesiyle ilintilidir ve kültüre *a priori* (öncel) kavramlaştırma modelleri yakıştırılmamalıdır”¹⁸ görüşünü ileri sürer. Bu cümleden hareketle, bir kültürün ele alınıp incelenmesinde yapılması gereken çalışmaların başında semboller gerçeğinin olduğunu anlıyoruz.

İSLÂM ÖNCESİ VE SONRASI SEMBOL ANLAYIŞI

Öncelikle devletlerin resmî ve ideolojik felsefesinin çarpıcı bir biçimde görüldüğü yerlerin başında, dîvan teşkilatları ve kullanılan yazışma stilleri gelir. İslâm devletleri yazışma geleneği veya diplomatikası çerçevesinde, belgelerde kullanılan tevki, tuğra, pençe, mühür ve imzalar, sembollerin devlet bürokrasisinde yaygın kullanımının örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Alâmet veya nişan adı da verilen bu sembol veya simgelerin kullanımının İslâm öncesi çağlara kadar uzandığını aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağız.

İslâm devletlerinde ilk yıllarda hükümdarların bizzat yazdığı bu semboller sonraları “sâhibü’l-alâme” adı verilen özel kâtipler tarafından çizilir olmuştur. İbn Haldun’un (ö. m. 1406) Tunus’ta bu görevde bulunan önemli şahsiyetlerden biri olduğunu biliyoruz. Türkçe asıllı bir kelime olan “tuğra”, zamanla Osmanlı sultanlarının en bariz sembolleri hâline gelmiştir. İmparatorluğun özellikle son döneminde oluşturulan ve yaygın olarak kullanılan Osmanlı armasının da tuğra başta olmak üzere, çeşitli simgelerin grift bir kompozisyonu olduğunu görüyoruz. *Tuğ, sancak, bayrak, alem, tamga* vb. işaret veya alâmetler de aynı bağlamda ele alınabilir.

TÜRK TOPLUMLARI VE SEMBOLLER

Günümüz Türk toplumu için en önemli sembollerin başında şüphesiz bayrak gelir. Türk dil ve kültürünün en önemli temel kaynaklarından biri olan *Divan-ı Lüğati’t-Türk*’te (I, 387) *bayrak* kelimesinin “*batrak*” şeklinde yazıldığını fakat aynı eserde bu kelimeyi Oğuzların “*bayrak*” şeklinde telaffuz ettiklerinin belirtildiğini görüyoruz. Ayrıca bayrağın, “savaşlarda kullanılan ve ucuna bir ipek parçası takılan mızrak” olarak tanımlandığını ve ferdî mücadelelerde ün kazanmış kahramanlara (alp,

¹⁷ *a.g.e.*, s. 86.

¹⁸ Ş. Mardin, s. 95-96.

bahadır) verilen bir alâmet olduğunu anlamaktayız.¹⁹ “Sancak eski Türkler’de bayrak, mızrak ve süngü gibi batırılacak saplanacak bir silahın adı olup savaşlarda bunun ucuna onu kullanan kahramanın veya mensup olduğu boy’un alâmeti konulurdu. Çeşitli boylar ve boy beylerinin özel alâmetlere, tamgalara ve bu boylar birliğinin başında bulunan hakanların da kendilerini temsil eden tuğlara sahip olduğunu bilmekteyiz.”²⁰

Genellikle bayrakla birlikte, cami, çadır vb. yapıların tepesinde kullanılan “alem”in tarihi de erken devirlere kadar uzanmaktadır. Alem, “daha çok savaşlar ve kalabalıkta icra edilen dinî törenler sırasında kişilerin kendi lider ve topluluklarını tanıyabilmeleri amacıyla kolay görülebilecek biçimde, mızrak gibi uzun bir gönderin ucuna takılarak birliklerin önünde taşınan alamettir. *Alem*’in, kalabalık ve kargaşalık anında liderin bulunduğu yere işaret etmesinin yanında yerine getirdiği diğer önemli bir görev ise o topluluğu birlik ve beraberlik içinde tutmasıdır.”²¹ Taşındığı bu sözlük anlamından dolayı “sembol, standart, bayrak, sancak, lider, imam; sınır, sınır taşı; uzun dağ” anlamlarında kullanılmıştır.

Bir diğer önemli sembol olan *damga* ise Eski Türkler’de “*tamga, tamka* ve *damga*” gibi farklı şekillerde yazılmış ve “elle yapılan motif” anlamında kullanılmıştı. Yine, “şahıs imzası ve mührü olmasının yanı sıra bugün olduğu gibi (*damga* resmi, *damga* pulu) vergi” işlevinde de kullanılmıştı. *Damgalar* genellikle “şahsî mal olduklarını göstermek üzere at ve sığırların sağrılarına, davar cinsi hayvanların kulaklarına vurulduğu gibi, devlet ve özel şahısların alâmeti de olmuştur. Bununla birlikte *damga*, “Çağatay, Cuci ve İlhanlı uluslarında sınırlarda ve gümrüklerde vergisi alınan mallar üzerine vurulduğu için “gümrük vergisi” mânâsında kullanılmıştır.”²² Büyük ihtimalle *damgalar*, Mezopotamya uygarlıklarında yoğun bir biçimde rastladığımız mühür (seal) kullanımı ve geleneğinin Orta Asya’ya taşınmış ve bugüne kadar yaşatılmış formu olmalıdır.

BİR SEMBOL OLARAK HİLÂL

Hilâl, “yüksek sesle haykırmak; ortaya çıkmak, parlamak; sevinmek” anlamlarına gelen Arapça “*hell*” kökünden türemiş, “ay”ın kavuşum öncesi ve sonrasında uçları sivri bir yay gibi görülen şeklinin adıdır. Sözlük anlamına bağlı olarak özellikle kavuşum durumundan sonra ayı ilk defa görenlerin onu haber vermek için sevinçle haykırmaları sebebiyle ayın ilk görülen şekline hilâl denildiği kaydedilmektedir. Ayrıca Hilâl yenilik,

¹⁹ Orhan F. Köprülü, *Bayrak, DİA*, (İstanbul 1992), V, s. 247-254.

²⁰ *a.g.e.*, 247.

²¹ Sargon Erdem, *Alem, DİA*, (İstanbul 1989), II, s. 352-357.

²² Yusuf Halaçoğlu, *Damga, DİA*, (İstanbul 1993), VIII, s. 454-455.

doğum ve taze hayat simgesi kabul edilir.”²³ Araştırmalar göstermektedir ki, hilâl ve yıldız motifinin menşei konusundaki tezler, esas olarak üç farklı yaklaşım altında özetlenebilir: Birinci yaklaşım, hilâl ve yıldız sembolünün Antik Mezopotamya kökenli olduğudur. İkincisi; Bu sembollerin Bizans kökenli olup Türklere bu yolla geçtiği, üçüncüsü ise; sembolün Orta Asya kökenli olduğu ve Anadolu’ya Türklerce taşındığı şeklindedir.

Hilâl sembolünün Mezopotamya kökenli olduğu tezi, bölgede yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen bulgu ve buluntularla her geçen gün kuvvet kazanmakta, en eski hilâl örneklerine bu bölgede rastlanmaktadır.²⁴ Örneğin, Sümerler’in Samiler’de *Sin*’e karşılık gelen ay tanrısı (Ninana) *Nanna*’nın sembolü hilâldi. Bu gerçeği prehistorik dönemlere kadar inen mühür ve mühür baskı örneklerinde açıkça görebiliyoruz.²⁵ Mezopotamya toplumlarınca kullanılan ve “kudurru”²⁶ adı verilen sınırlı taşların üzerindeki hilâl vb. işaretler de söz konusu uygarlıklardan günümüze ulaşan en eski semboller arasındadır.²⁷

Ortadoğu’da değişik adlarla, Mısır, Roma ve Yunan medeniyetlerinde de görülen gök cisimlerine tapınma (astrolatry) geleneğinde hem ay tanrısı hem de tanrıçası hilâl şeklinde sembolize edilmekteydi. Örneğin, Mısır’da *Thot* ay tanrısı; *İsis* ay tanrıçası idi ve başlarında hilâl ile kuşatılmış *kurs* bulunan bir başlıkla tasvir edilirdi. Yine Antik İran’da da hilâl sembolünün önemli bir yeri vardı.²⁸ Düalist Zerdüş inancına göre, tanrı Hürmüz’ün iki gözünden biri ay, diğeri güneştir. Ayrıca I ve II. Darius gibi bazı Achamenid hükümdarları ve hânedanlarına ait tasvirlerde tacın üzerinde bir hilâl yer almaktadır. Sâsânî paralarının çoğunda da hilâl bulunmaktadır ve bazı paralarda ise, hilâlin yanında yıldız veya yıldızların

²³ İrfan Yücel, *Hilâl, DİA*, İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1998, XVIII, s. 1-15.

²⁴ Elimize ulaşan ilk hilâl ve yıldız örnekleri için bkz. John L. Hayes, *A Manual of Sumerian Grammar and Texts*, Undena Publ., Malibu 1990, s. 43, 255; Samuel Noah Kramer, *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. University of Chicago Press, Chicago 1963.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. J. Black & A. Green, “Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia”, British Museum Press, London: 1992.

²⁶ Söz konusu taşların üzerinde yer alan ve dikildiği arazinin sahibini, yetkilerini ve ayrıcalıklarını belirten yazı formu ve bunun Osmanlı beratları ile olan alakası konusunda geniş bilgi için bkz. Nejdet Gök, *Beylikler Döneminden İtibaren Osmanlı Diplomatasında Berat Formu*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Doktora Tezi, İstanbul 1997. (Yayınlanmamış doktora tezi).

²⁷ Örnekler için bkz. Ursula Seidl, *Die Babylonischen Kudurru-Reliefs*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1989; H.W.F.Saggs, *Babylonians*, British Museum Press, London 1995.

²⁸ İslâm öncesi Eski İranlılar’ın ordularını düz veya ters, açık veya kapalı, ortadaki hilâlin sağ ve solunda kanada benzer iki ayrı hilâl ile birlikte (üç hilâl şeklinde) savaş düzenine soktukları bilinmektedir. Bkz. Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, (çev. Nejdet Gök), İletişim Yayınları, İstanbul 2004., s. 256.

olduğunu görüyoruz. Bu paralardaki örnekler, bugün kullandığımız ay-yıldız sembolüne çok benzemektedir.²⁹

İslâmiyet öncesi Araplar arasında da ay ve güneş gibi gök cisimlerine tapanlar (Şâbiîler) bulunmaktaydı. Aynı şekilde, güneş ve ayın düzenli hareketleri, zaman ölçüsü ve göstergesi olarak uygarlığın başlangıcından beri biliniyordu. Antik Mısır’da güneşin hareketlerine göre hazırlanan takvim kullanılmakla birlikte, Antik Mezopotamya’da ay takvimi esas alınmıyordu. “Bölgesel Mezopotamya Ay takvimi Araplar tarafından uzun bir süre kullanılmış, Müslümanların kullandığı takvim de Mezopotamya kökenli ay takvimi olmuştur. Ay ile ilgili olarak maddî kültür yönünden de Antik Mezopotamya’da zengin bir kült teşekkül etmiştir ve bunlardan en önemlisi hilâl sembolüdür.”³⁰ Yapılan çalışmalar ve bu konuda yazılan eserler, hilâl kültürünün, Doğu toplumlarında kadim tarihlerden beri mevcut bulunduğunu, Eski Mısır dışında, Fenikeliler ve Asurlular kültüründe yerleşmiş bir inanç olduğunu göstermektedir. Ancak söz konusu eserlerin bir kısmında hilâlin yıldız sembolüyle birlikte kullanılışı konusunda yanlış isimlendirmeler vardır. Bazı kavramlar ve nesnelere birbiriyle karıştırılmıştır. Örneğin, Ay tanrıçasının adının, *Sin* veya *Nanna* olması gerekirken *İştâr* (Astarta, Zühre vb.) zannedilmiş ve hilâlin güneşi sembolize ettiği hatasına düşülmüştür. Ancak Antik Mezopotamya toplumlarında hilâl ile birlikte sembolize edilen yıldızın sekiz köşeli oluşu ve bunun *İştâr*’ı temsil ettiği hususu doğrudur. Halil Halid, makalesinde, Berlin müzesindeki Asur Kralı *Asarheddon*’un zafer anıtında yıldız sembolleri ve hilâlin, Fenikeliler’in yılanlı âsâsı üzerindeyse yalnızca hilâl motifinin bulunduğunu ifade ettikten sonra, Kıbrıs adasında ortaya çıkarılan Fenikeliler’e ait bir âbide üzerinde hilâl sembolünün varlığının buna örnek olduğunu belirtmiştir.³¹

Miralay Ali Bey, TOEM’de yayımlanan makalesinde; Hilâl motifinin Antik Nineveh (Ninova) ve Babil’in Şâbiî halkı tarafından kutsal kabul edildiğini, bunun nedeninin Ay’a tapınma inancı olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca Asurlular’ın en büyük tanrılarında *Mulde* (Zühre, Venüs), tapınmaları ve sekiz köşeli yıldız kutsal sembol olarak kabullerinin M.Ö. 2182 yılında kadar gittiği tespitini yapmıştır. Bu sembolün diğer bölgelere yayılışıysa şu şekilde açıklanmaktadır: “Fenikeliler’in *Astarta*, Asurlular’ın *Mulde* inancı, 18. Sülale sırasında Eski Mısır’a daha sonra Eski Yunan’a (*Aphrodite: Afrodit*) ve son olarak Romalılar’a *Venüs* ola-

²⁹ Michael Broome, *A Handbook of Islamic Coins*, Seaby, London 1985., 4-8.

³⁰ Muammer Dizer, “Ay-Astronomi”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, s. 185.

³¹ Halil Halid, *Türk Hilâlinin Aslı. II (Yakup Artin Paşa’dan tercüme)*, *DİFM*, V/3 (1926), s. 36-51.

rak geçmiştir.”³² Eski İran paraları üzerinde *zühre* ile *Kamerin*’in birlikte bulunduğu ve M.Ö. 37-M.S. 4 yıllarında İran’da hüküm süren *Arsasid Kralına* ait dirhemlerin bunun güzel bir örneği olduğu, aynı zamanda hilâl kültürünün Doğu’dan Eski Yunan’a geçtiği ve hilâlin *Diana*’nın sembolü olduğu da belirtilmiştir. İskenderiye müzesinde Ptolemyler ve Romalılar devrine ait sikkeler ve tuğlalar üzerinde güneş ve kamerle birlikte yıldızların görüldüğü de bir örnek olarak ileri sürülmüştür.³³

Dikkat edilmesi gereken husus, “ay”ın tarih boyunca birçok toplum tarafından kutsal bir varlık veya “bir tanrı” olarak tasavvur edildiği, ayla ilgili bir çok mit oluşturulduğu gerçeğini unutmamaktır. Türk mitolojisinde de bunun birçok örneğine rastlayabiliyoruz. “Kırk günlükken konuşmuş, yakışıklı ve çok kuvvetli efsanevi bir kahraman olan Oğuz Han’ın ışıkla gelen ‘altun kazılık kız’la evliliğinden Gün, Ay ve Yıldız doğmuştur. Bu mitin Sümer kozmogonisiyle büyük bir benzerlik gösterdiği açıktır.”³⁴

Hilâlin kökeninin Orta Asya olduğu, yani hilâlin İslâmiyet’ten önce de Türkler tarafından bilindiği tezine gelince; bu konuda ciddi araştırmalar yapmış olan Emel Esin’in yorumlarında Mezopotamya faktörüne temas edilmekle birlikte, bunun yeterince değerlendirilmediği, bağlantıların kurulamadığı dikkat çekmektedir. Buna göre, Türkler’in milattan en az bin yıl önceki atalarınca bile ay-yıldız motifi, hükümdarın ve parlaklığın simgesi sayılıyordu. Bu konuda görüşlerini, “Bugünkü Ay-yıldızımıza benzeyen ve gökte gün ve ayın birleşmesini temsil eden bir motif M.Ö. I. bin yılda proto-Türk olarak bilinen Choular’ın (M.Ö. 1028-281) baş bayrağında görülüyordu. Hilâl, Göksel tanrıların alâmeti olmaktan başka, devlet başarılarının ve önemli şahısların sembolüydü” şeklinde ifade ettikten ve Türkler arasında “Ay”ın “kut” remzi olduğunu belirttikten sonra, “Orta Asya ve çevresi, Yakındoğu ile kültürel temastan uzak değildi”³⁵ diyerek, bir anlamda hilâlin Mezopotamya kökenli olduğu kabul edilmekle birlikte Orta Asya menşeli olma meselesi delillendirilememektedir. Astral piktogramların (göksel sembollerin) proto-Türk sayılan Choular’ın devrinde Çin kültürüne girdiği; fakat bu geniş kozmolojiyi Choular’ın nereden aldığı bilinmediğine işaret edildikten sonra Yakındoğu’yla ilgilerinin olduğu tespitine yer veriliyor.³⁶ Bunun, Orta Asya ile

Mezopotamya, özellikle Sümerler arasındaki bir ilişkinin delillerinden yalnızca birisi olduğunu biliyoruz.

Bununla birlikte, Türkler’in ilk yurdu sanılan Kuzey Asya’da Tunç devrinden beri gelişmiş bir *astral ikonografiye* rastlanıyor oluşu ve astral motiflerin yalnız piktogram hâline değil *tamga* ve Türk devrinde *phonogram* şekline kadar geliştiği ifade edilerek, Türk kültüründe önemli bir yeri olan damgaların oluşumu izah edilmeye çalışılmıştır. Ancak unutulmaması gereken nokta; hayatın her alanında yer alan sembolizmin yalnızca astral motiflerle açıklanamayacak kadar geniş olduğudur. Esin’e göre, “Kuşan (Eftalit veya Ak Hunlar, açıklama bize ait) Astral motiflerinde genellikle hilâlin uçları tepeye doğru diktir ve güneş dairesi noktasızdır, bu özelliğin Yakındoğu tesiri olduğu düşünülmektedir... Chou, Hun ve Tabgaç geleneği üzerine gök ibadeti çerçevesinde güneş ve ay kültü vardır.”³⁷ Bununla birlikte Türk Ay yıldızı Göbl’ün kanaatine göre;³⁸ ilk olarak Kuşan sikkelerinde hilâl ve beş zaviyeli yıldız şeklinde görülmektedir. Ancak bunun ay yıldız sembollerinin tek kaynağı olarak kabul edilmesinin yanlış olacağı açıktır. Göktürk boylarından bazılarının damgalarının hilâl şeklinde olduğu, Uygur tuğları ile Karahanlı bayrağının hilâl alemlerine sahip bulunduğu kanıtlarla sabittir. Ayrıca Karahanlılar hilâli sikkelerinde de kullanmışlardır.

Bazı Türk sikkelerinde hükümdarlık alâmeti olarak hilâlin kullanıldığını belirten E. Esin, örnek olarak, Güney Türkistan ve Toharistan Türk yabgularının paralarında, beylerin alınlarının üzerinde hilâl sembolü olduğunu belirttikten sonra, bu şeklin Kaşgarlı Mahmud’un “tuş” dediği altın veya gümüş toka olabileceğini, Halaç beyleri ve Taşkent Türk tudunlarının da hilâli, hükümdarlık sembolü olarak kullandıklarına işaret etmiştir. Aynı şekilde Selçuklu, Gazneli ve Sâmanî idaresindeki Türk beyleri de aynı motifi kullanmışlardır. Esin, “Horasan Türkleri’nin İslâmiyet’i kabul edip İslâm illerine ilerlediği, Gazneli Mahmud’un, Selçuklular’ın Amu Derya’nın güneyinde devlet kuracağı günlerin yaklaştığı bu devrede, ay-yıldız remzi sikkelerde yer alıyordu ve belki de bu sebepten bize kadar geldi.”³⁹ diyerek hilâlin günümüze ulaşma kanalına dikkat çekmiştir.

Zamanla çeşitli Türk devletlerinde hilâlle birlikte sayıları birden fazla olan hilâl ve yıldız kompozisyonlarına rastlıyoruz. Örneğin Kılıç Arslan’ın sikkelerinde bazen bir, bazen üç yıldız bulunurken, Buhara hanlarından Şemsu’d-devle, İlik Arslan, Tangadı Han, Arslan İlik Yusuf dör-

³² Miralay Ali Bey, *Sancağımız ve Ay Yıldız Nakşı*, TOEM, VIII/47 (1333), s. 257-265.

³³ H. Halid, II, s. 36-51.

³⁴ N. Bozkurt, *Hilal-Sembol Olarak DİA*, XVIII, s.13.

³⁵ Emel Esin, “Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılar’a Kadar İkonografisi)”, VII. TTK Bildiriler (1972), I, s. 313-315.

³⁶ a.g.e., s. 316.

³⁷ a.g.e., s.323.

³⁸ R. Göbl, *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*, Weisbaden: 1967, s. 215.

³⁹ E. Esin, s. 352.

der hilâl kullanmışlardı. Artuklular'dan Nasreddin Artuk ise sikkelerinde değişik sayılarda hem yıldız hem de hilâl kullandı.⁴⁰ Yine Hilâl, tıpkı bizim bayrağımızın rengi gibi al olan Hakanlı bayraklarının aleminde de kullanılmıştı.⁴¹

İSLÂM SEMBOLÜ OLARAK HİLÂL

İslâm devletlerinde, beş ya da altı köşeli yıldızla birlikte hilâl; bir alem olarak, ilk defa Arap-Sâsânî sikkelerinin ön ve arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Şam'da halife Abdülmelik (h. 75/m. 695) adına basıldığı tahmin edilen sikkeler bunun ilk örneklerindedir. Bunlar, İslâm öncesi döneme ait Sâsânî sikkelerinin, özellikle de II. Hüsrev, III. Yezdicerd ve IV. Hürmüz'ün sikkelerinin birer kopyasıdır. Sâsânîler'de hilâl ve yıldız birlikte kullanıldığı hâlde, Doğu Roma kökenli Arap sikkelerinin arka yüzlerinde yalnızca hilâl motifi yer almıştır. Söz konusu dönemde Kudüs'teki *Kubbetü's-Sahra*'nın mozaikleri gibi çeşitli mimarî eserlerde de kullanılan ay-yıldız motifi (h. 72/m. 691) daha geç dönemlerde, az bir değişikliklerle, yedi köşeli yıldız ve hilâl biçiminde Trabzon'daki Ayasofya Kilisesi'nin duvarında yer alan taş işlemlerde de kullanılmıştır. (1238-66). Ancak bu kullanım Selçuklu etkisiyle ilişkilendirilmiştir.⁴²

H. Halid Bey'in sözünü ettiğimiz makalesinde, hilâl'in İslâm sembolü olmasıyla ilgili olarak, bu sembolün orjininin kadim dönemlere kadar uzandığını, Ön Asya toplumlarında ay tanrısı ve tanrıçasının sembolü olduğunu ve kutsal bir anlam ifade ettiğini görüyoruz. Buna göre, Hicretin ilk yüzyılından itibaren Yakındoğu bölgesini fetheden Müslümanların, devraldıkları antik miras içine "hilâl kültürünü" de katmış olmaları gerekir. Hilâl'in Hz. Muhammed ve ilk dönem Müslümanlarınca kullanılmadığı, Osmanlı kültürüne de kuruluştan bir müddet sonra yerleştiği, buradan da İslâm dünyasına intikal ettiği yine söz konusu makalede iddia edilmektedir.⁴³

Fakat İbn Hacer el Askalâni'nin İbn Yusuf'tan naklettiği rivayete göre; Hz. Peygamber, kabile elçisi sıfatıyla Medine'ye gelen Sa'd b. Malik el-Ezdî'ye kavmine götürmesi için üzerinde hilâl bulunan siyah bir bayrak vermiştir (el-İsâbe, II, 32). Bu konuda diğer bir izah şöyledir: "Hilâl'in İslâm'ın sembolü hâline gelmesinde Emevîler'in ay yıldız motifli

⁴⁰ Halil Halid, II, s. 36-51.

⁴¹ E. Esin, s. 356.; "Türklerin Kozmos Görüşü ve Biçimsel Simgecilik Tarzları", *Varlık*, (Eylül 2004), s. 6-8. Aynı makalenin İngilizce yayını için bkz. "The Turkish Vision of the Cosmos and the Modes of Formal Symbolism", *Concept of Space: Ancient and Modern*, Abhinav Publications, 1991, ss. 181-184.

⁴² R. Ettinghausen, "Hilal-in Islamic Art", *EI*, v. III, ss. 381.

⁴³ H. Halid, "Türk Hilâlinin Aslı I (W. Ridgway'den tercüme)", *DİFM*, I/2 (1926), s. 158-182.

Sâsânî paralarını kullanmalarının da bir payı olsa gerektir. Emevîler döneminde Nişapur'da basılan paralar Muaviye, Haccac ve daha sonra Taberistan Valisi Ömer b. A'lâ tarafından kompozisyonları değiştirilmeden ay-yıldızlar arasına *besmele*, *kelime-i tevhid* veya bazı *âyetler* eklenecek yeniden darbedildi. X ve XI. yüzyıllara ait Karahanlı sikkelerindeyse bulunan hilâl motifi içine "lillah", "adl", "ilig" (hükümdar) gibi bazı ibareler yazılmıştı.⁴⁴

Sargon Erdem, İbn Hacer el Askalâni'nin rivayetine aykırı bir şekilde "Hilâl ilk defa Mısır'da X. yüzyılın ilk yarısında Fâtımîler tarafından bayrak motifi ve askerlerin boyunlarında hamâil olarak kullanılmaya başlanmış; İslâm'ın sembolü olarak benimsenmesiye Haçlı seferleri sırasında genellik kazanmıştır" tespitini yapmıştır.⁴⁵ Hilâl'in alem şeklinde ilk kullanılışıyla ilgili olarak da; "Hilâl biçimi gönder alemlerinin ilk defa Karahanlılar tarafından kullanıldığı sanılmaktadır. Karahanlı şehirlerinden Hoten'de içlerinde Arapça ibareler taşıyan, üzerleri yıldızlanmış tunçtan ma'mûl, arkalarında halkalar bulunan bazı hilâller ele geçmiş ve bunların sancak alemleri oldukları ileri sürülmüştür."⁴⁶ demiştir.

"VII. Gregor, VI. Henry'e karşı Normandiyalı askerleri sevk etmişti aralarında bulunan Sicilyalı Müslümanlar yeşil sarık takıyor ve göğüsleri üzerinde altından bir hilâl taşıyorlardı (m. 1082)". Buna göre en azından XI. yüzyılda, haçlı seferlerinden önceki tarihlerde hilâl motifinin Mağrib bölgesinde İslâm askerlerinin sembolü olarak kullanıldığını anlıyoruz. Ayrıca bu dönemde Endülüs sikkelerinde hilâl motifi kullanılmıştır. Yine Halil Halid Bey'e göre; IX. yüzyıldan itibaren hilâl, Müslümanlar tarafından mutluluk, sevinç ve İslâm'ın istikbalinin müjdecisi bir sembol olarak yaygınlaşmıştır.

Hilâl motifinin Bizans kökenli olduğu, İslâm devletlerine Türkler kanalıyla geçtiği tezine gelince; Güvenilir kaynaklara göre, ay-yıldız sembolü veya yalnızca hilâl'in, belli bir dönem Doğu Roma İmparatorluğu'nun ve imparatorlarının kişisel sembolü olarak kullanıldığı sabittir. Zühre ve hilâl'in İskenderiye Hıristiyanları için saadet sembolü olduğu, Doğu Roma'nın bu sembolü Hz. Meryem'e adadığı, ay-yıldız motifinin Hz. Meryem'le birlikte Hz. İsa'yı sembolize ettiği, önceleri İskenderiye şehrinin daha sonra da İstanbul'un sembolü olduğu, Müslümanlara Doğu Roma kanalıyla geçtiği şeklindeki iddiaların gerçek olamayacağına bir delil olarak, daha önceki tarihlerde Emevîler'in ay-yıldız motifli Sâsânî paralarını kullanmaları gösterilmiştir. Yine H. Halid Bey, Ridgway'in,

⁴⁴ N. Bozkurt, s. 13-15.

⁴⁵ Sargon Erdem, "Alem", *DİA*, İstanbul 1989, II, s. 352-354.

⁴⁶ a.g.e., 354.

Yuhanna İncili 12. sûresinde, Hz. Meryem'in, Ay ve on iki yıldızlı taçla tasvir edildiğini⁴⁷ belirten âyeti delil olarak gösteren tezine cevaben, "Ancak, ay ve yıldızın sembol olarak Doğu Akdeniz'de Bizans İmparatorluğu'nun ortaya çıkışından çok önceki dönemlerde kullanıldığına dair deliller de vardır." diyerek karşı çıkmıştır.⁴⁸ İlginç bir benzerlik olarak; *Yusuf Sûresi*'nin 4. âyeti de yıldız, güneş ve ay motiflerine şöyle işaret ediyor: "Bir zaman Yusuf babasına, 'Babacığım! Demişti; Ben (rüyamda) on bir yıldızla güneşi ve ayı gördüm; gördüm ki onlar bana secde ediyorlar!'"⁴⁹ Bu durumda söz konusu âyet Yuhanna İncili'nde yer alan âyeti hatırlatmaktadır. Ancak *Yusuf Sûresi*'nde on bir yıldızın yanında güneş ve ay ayrıca belirtilmiştir. Bununla birlikte, her ikisinde de toplam sayı on üçtür.

Hilâl sembolünün Bizans orijinli olduğunu iddia edenlere göre, hilâl motifinin ilk kullanımı ve Doğu Roma kültürüne intikaliyle ilgili rivayetler Büyük İskender'in babası II. Filip'in (Philipos) Byzantium (İstanbul) şehrini kuşattığı tarihe kadar götürülmektedir. Buna göre; Büyük İskender'in babası II. Filip, karanlık bir gecede, Byzantium'a ani bir gece baskını yapmak üzeredir. Tam o anda birden ay doğar ve etrafı aydınlatır. Bu durum, Byzantium halkının gece baskınından haberdar olmasına ve gerekli tedbirleri almasına fırsat verir. Bu yüzden baskın planı suya düşer ve başarısızlıkla sonuçlanır. Bu olay, kutsal bir uyarı ve yardımın işareti olarak algılanır ve hilâlin Byzantium'un sembolü olarak kabul edilmesiyle neticelenir (M.Ö. 340 civarı). Ayrıca, ay tanrıçası Diana'ya ithafen bir tapınak yapılır. Aradan asırlar geçer ve Roma İmparatoru Constantin, Constantinopolis'i (İstanbul) kurunca şehrin sembolü olan hilâle bir yıldız ilâve eder. Halil Halid'in aktardığı bilgiler Miralay Ali Bey tarafından da tekrarlanmıştır⁵⁰.

Hilâl, önceleri Byzantium, daha sonraki dönemde *Constantinopolis*'in sembolü hâline geldikten sonra, III. Haçlı seferi esnasında, 1191 yılı 6 Mayıs günü İngiltere Kralı Arslan yürekli Richard, Magosa'ya ulaşır. Kıbrıs'ta yaşayan Doğu Romalı *Commenos* ailesinden bir yönetici de gördüğü hilâl sembolünü çok beğenir ve 1194'te hilâle birlikte yıldızı kendisine krallık sembolü ve arması olarak ilân ettirir. Bu nedenle İngiliz donanması da bir süre hilâl ve yıldız flamalarında sembol olarak kullan-

mıştır. Kral Richard'dan sonra Dublin'de basılan Kral John sikkelerinin üzerinde de hilâl motifi varlığını sürdürmüştür (m. 1210).⁵¹

Selçuklular döneminde de birçok eski şekil ve nesnelere sembolik anlamlarını devam ettirmiştir. Hilâle beraber köşe sayısı beşten on ikiye kadar değişen yıldızlar, Venüs'ün bir sembolü olarak sikkelerde ve sanat eserlerinde yaygın olarak kullanılmıştır. *Şehnâme*'de ay-yıldız motifi, güneş ve ayın birlikteliğinin bir sembolü olarak gösterilmektedir. Bunun politik güçten ziyade manevî bir anlam taşıdığı da ilave edilmiştir.⁵² W. Barthold, Selçuklular'ın fethinden sonra, XI. yüzyılda camiye çevrilen Ani Kilisesi'nin kubbesinin üzerindeki haçın yerine gümüş bir hilâlin alem olarak takıldığını nakletmiş ve bunun kültürel bir kimliğin sembolü olarak kullanıldığını belirtmiştir.⁵³

Hicrî 677 senesinde II. Gıyaseddin Mesut Han'ın Osman Gazi'ye gönderdiği beylik sembolleri arasında *aksancak* adı verilen bir sancığın da bulunduğu, sonraki tarihte Köse Mihal'e bu sancığın benzerinin beylik sembol ve nişanı olarak verildiği belirtilmektedir. Abbasiler'in siyah, Selçuklular'ın ise Cengizler'i (Moğol, İlhanlı) takliden beyaz sancak kullandıklarından, Türkler'in kızıl (al) rengi sancak rengi olarak dikkat çekiciliği ve fark edilirliliğinden dolayı seçtiklerinden bahsedilmiştir.⁵⁴ Osman Gazi *Aksancağı* almadan önce, Al (kızıl) rengi harp sancığı olarak kabul etmiştir. Alaşehir kumaşından imâl edilmiş kırmızı renkli sancakların varlığı bunun delili olarak gösterilmiştir. Kırmızı rengin çok kullanılmasının, adetâ milli renk olmasının esas nedeni de sancığın bu renkte olmasına bağlanmıştır.

Osman Bey'in Anadolu Selçuklu Sultanı II. Alaeddin Keykubad'dan (1296-1300) aldığı beylik sembolleri arasında ortasında, beyaz hilâl olan, kırmızı renkli sancığın da bulunduğu iddiasına⁵⁵ Miralay Ali Bey, Ahmed Mithad Efendi'nin *Mufassal*'ını (c.I, 200) kaynak göstererek, -renk belirtmeksizin- yalnızca Sultan Alaeddin'in gönderdiği sancığın üzerinde hilâl nişanı bulunduğu dikkat çekmiştir.⁵⁶ *Solakzade Tarihi*'ne göre; Sancak rengi ve tanzimi, I. Murad zamanında Beylerbeyi Timurtaş Paşa tarafından tespit edildiği, Sultan Orhan Bursa'yı ele geçirdikten

⁴⁷ H. Halid, II, s. 36-51. Âyetin tam çevirisi şöyledir: Yuhanna'nın Vahyi 12,1'de şöyle geçmektedir: "Gökte olağanüstü bir belirti, güneşe sarınmış bir kadın görüldü. Ay ayaklarının altında ve başında on iki yıldızdan oluşmuş bir taç vardı."

⁴⁸ H. Halid, I, s. 158-182.

⁴⁹ *Kurân-ı Kerim*, 12/4.

⁵⁰ "Sancağımız ve Ay-Yıldız Nakışı-II", *TOEM*, VIII/47, s. 257-265.

⁵¹ H. Halid, I, s. 158-182.

⁵² Tamara Talbot Rice, *The Seljuks in Asia Minor*, Thames and Hudson, London 1961, ss. 168-170.

⁵³ R. Ettinghausen, a.g.e., s. 383.

⁵⁴ M. Ali Bey, I, s. 193-208.

⁵⁵ Halil Halid, II, s. 36-51.

⁵⁶ Miralay Ali Bey, I, s. 193-208.

sonra kurdurduğu ilk askerî teşkilata kırmızı üzerine yeşil levha içinde üç hilâl nakşî bulunan bir sancak verdiği kaydedilmiştir.⁵⁷

Osmanlı bayrak ve sancaklarında hilâl motifinin yer alması keyfiyeti, genellikle Osmanlı kroniklerinde ünlü rüya olayına bağlanmıştır. Buna göre; Osman Gazi, Şeyh Edebali'nin dergâhında misafirken, şeyhin göğsünden çıkan bir ayın yükselerek kendi koynuna girdiğini, göbeğinden bir ağaç çıktığını, dallanıp budaklanarak her yeri kapladığını görmüştür. Şeyh bu rüyayı, Osman Gazi'nin kendi kızıyla evleneceğine, bu soya saltanat verileceğine, Osmanlı hânedanının dünyaya hâkim olacağına yorar. İlk askerî birliklerin, kırmızı zemin üzerinde yeşil bir çerçeve içinde sırmalı iki hilâlli sancağın kullanılmasını da bu rüya ile ilişkilendirmiştir.⁵⁸

Hilâl motifinin sade bir biçimde, Osmanlı sikkelerinde II. Murad zamanından itibaren yer aldığını, beş köşeli yıldızla birlikte kompozisyon hâlinde kullanılmasının ise XIX. yüzyıl gibi geç bir devrede olduğu, XV. yüzyıldan itibaren (yıldızsız olarak) hilâlin Avrupa'da Osmanlı padişahlarının arması olarak tanındığı ve ilk defa yıldızla beraber (h. 1203-1222/m. 1789-1807) yıllarında III. Selim tarafından kullanıldığı, 1830'a kadar yıldızın tıpkı *İştar, Zühre, Doğu Roma yıldızı* gibi sekiz köşeli olduğu, 1850'den itibaren altı köşeli (*Mühr-i Davud gibi*) olarak kullandığı da kaynaklarda belirtilmiştir. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1826 yılında Mısır bayrağını kırmızı renk üzerinde beyaz hilâl ve beş köşeli bir yıldız (bugünkü bayrağımızın aynısı) olarak ilân ettiğini, 1878'den sonra Osmanlı sancaklarındaki yıldızın beş köşeli olarak tanzim edildiği de bilinmektedir.⁵⁹ Bu durumun bazen Avrupalılarca, Mısır ve Osmanlı gemilerinin birbiriyle karıştırılmasına neden olduğu da yine muasır kaynaklarda kaydedilmiştir.

Topkapı Sarayı'nda Kanunî Sultan Süleyman'ın çakşırı olarak kabul edilen bir dokuma üzerinde (no: 4414) uçları kapalı bir ay (hilâl) içinde çok şualı (çok köşeli, ışık saçan) bir yuvarlak olduğunu, Batıda XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ay yıldızla temsil edildiğini, Ay-yıldızın Osmanlılar'da bir devlet sembolü olarak resmen kabulününse III. Mustafa (1757-1774) devrinde başladığını, I. Abdülhamid ve III. Selim dönemlerinde kalıcı hâle geldiği Semavi Eyice tarafından ileri sürülmüştür.⁶⁰

⁵⁷ Gös. yer., 36.

⁵⁸ Osman Gazi'nin rüyasının değişik bir açıdan değerlendirilmesi için bkz. Ersun Kocabıyık, "Bir Rünyayı Düşlemek-Osman'ın Rüyasına Simgesel Bir Yaklaşım", *Varlık*, (Eylül 2004), s. 3-5.

⁵⁹ H. Halid, II, a.g.e., s. 36-51.

⁶⁰ Semavi Eyice, "Ay Yıldız", *DİA*. İstanbul: 1991, IV, s. 297-298.

Açıkça görüleceği üzere, hilâl ve ay yıldız sembollerinin Osmanlı kültüründe, ortaya çıkış nedeni ve kullanımı konusunda, kaynaklar arasında ciddi bir ihtilaf söz konusudur. Bu uyuşmazlık Osman Gazi'ye beylik alâmeti olarak verilen bayrağın rengi konusunda da geçerlidir. Bununla birlikte kesin olan husus, Osmanlı sancaklarında hilâl motifine (yıldızsız olarak) daha Osman Gazi döneminden itibaren rastlanmış olmasıdır.

Osmanlı resmî vesikalarında özellikle de, en mükemmel belge formları olarak nitelediğimiz, sultanî belgelerden berat ve fermanlarda hilâl sembolünün, tuğranın üstünde, yanında veya satır aralarında, dekoratif bir şekil olarak kullanılmasının ilk örneklerinden biri, (Türk İslâm Eserleri Müzesi, 2242'de yer alan) IV. Mehmed (1648-1687)'e ait fermanın tuğrası üzerinde çiçeklerle birlikte tezyin olunmuş bir hâlde yer almıştır.⁶¹ Hilâl ile yıldızın birlikte kullanıldığı belgelere örnek vermek gerekirse; II. Mahmud'un 1243/1827 tarihli ferâset beratında (BOA Müzehhep Fermanlar, no: 628) satır araları ve sonlarına konulan altın yaldızlı hilâl ve yıldız motifi ilginç bir görünümde dir. Burada yıldız altı köşeli olup, hilâl de günümüz kullanımından farklı olarak sola bakmaktadır. Yine II. Mahmud'a ait 1250/1834 tarihli bir fermanında (BOA, *Müzehhep Fermanlar*, no: 65) ise bu kez yine sola bakan hilâl içerisinde altın yaldızlı bir yıldız görüyoruz. Ancak yıldız burada yıldızdan daha çok, sekiz yapraklı bir çiçek motifi biçimindedir. Yine aynı sultanın 1253/1838 tarihli bir beratında ise çok daha değişik bir kompozisyon karşımıza çıkmaktadır. Burada birbirine bakan iki hilâl ve onların ortasında on dört köşeli bir yıldız yer almaktadır. Ayrıca söz konusu yıldızın tam merkezinde, yaklaşık onda bir oranında küçük ebatlı yedi köşeli bir yıldız görülmektedir. İki yıldız arası da beyaz desenlerle süslenmiştir. Bu son şekil ikinci Mahmud döneminde kullanılan Osmanlı Arması'nın da ilk şeklinin tam tepesinde yer almıştır. Bu kullanımlar bize en azından XIX. yüzyıl başlarına kadar ay-yıldız motifinin henüz standart bir biçimde devlet yazışmalarında, en azından berat ve fermanlarda kullanılmadığını, bir arayış ve oluşum sürecinin devam ettiğini göstermektedir.

Günümüz Türk bayrağının oluşumuna ilişkin anlatılan, savaş sonrası oluşan kan birikintisi üzerine ay ve hilâlin aksinin düştüğü ve buradan da Türk bayrağının doğduğu rivayeti bazı araştırmacılarca ciddi bir biçimde sorgulanmış ve eleştirilmiştir. Bu konudaki makalesini *New Scientist* dergisinde yayımlayan Bradley Schaefer'in tespitlerine göre, böyle bir olay gerçekleşmiş olsa bile, ay-yıldız motifinin Osmanlı'nın ilk dönemlerinde

⁶¹ R. Ettinghausen, a.g.e., 384.

bile kullanılmış olduğu gerçeğini değiştirmez. Ayrıca, söz konusu tarihte Venüs-Ay kavuşumu gerçekleşmiş, yansıma da olmuş olsa da hilâlin, bu günkü bayrağın aksine sola dönük bir biçimde olması gerekirdi⁶² denilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bir sembol olarak hilâl ve yıldız motiflerinin, geniş bir coğrafyada çeşitli uygarlıklarca kullanımı tarihin tespit edilen en eski dönemlerine kadar uzanmaktadır. Bunun temelinde, göğün ve gök cisimlerinin kutsal, yeryüzündeki hükümdar ve diğer idarecilerin tanrı veya tanrılarca seçildiği ve desteklendiği (Rabbanî yardımla müeyyed olma) inancı ayrı bir yer tutmaktadır. Ay'ın, dünyaya çok yakın olması, parlak ve göz kamaştırıcı bir cisim olarak farklı biçimlerde belli periyodlarla gözükmesi vs. nedenlerle bu gök cisimleri arasında her devirde, kültürde ve geniş bir coğrafyada ayrı bir yeri ve önemi olmuştur. Bu, bazen bir tapınma kültürü ve mitolojisi, bazen de bir müjde ve yardım sembolü olarak ortaya çıkmıştır.

Mezopotamya panteonunda (çok tanrıcılığı) *Nin-ana* veya *Sin* olarak yer alan tanrıların sembolü olarak, prehistorik devirlerden Sümer ve Babil uygarlıklarına kadar, hattâ *Sâsâniler* devrine dek yaygın biçimde kullanılmıştır. Günümüze ulaşan mühür ve mühür baskıları, kudurru adı verilen kitabeler, anıtsal siteler, sikkeler, ikonografik süslemeler vs. açıkça hilâlin menşeinin Mezopotamya uygarlıkları olduğunu kanıtlamaktadır. Hilâl motifinin Doğu Roma orijinli olduğu ve Türk kültürüne bu yolla intikal ettiği tezini ciddi biçimde sorgulamaktadır. Hilâl ve yıldızın Doğu Roma İmparatorluğu'nda sembol olarak kullanılması, bu motifin Mezopotamya kökenli olduğu gerçeğini değiştirecek nitelikte değildir.

Sâsâniler'den kalan paraların üzerindeki ay-yıldız sembollerinin, küçük ilâvelerle yeniden darbedilen Ümeyye ve Abbasi sikkelerinde aynen korunması bu sembolü, İslâm kültürüne sokmuş ve yaygınlaştırmıştır⁶³. Özellikle Türkler'in İslâmiyet'i kabulüyle ve Hıristiyan dünyası karşısında İslâm'ın bayraktarı oluşu nedeniyle nasıl ki Balkanlar'da İslâm'ı kabul edenlere "Türk oldu" denilmişse yani Türk, İslâm'la özdeşleştirilmişse, Türk bayrağındaki hilâl de İslâm'ın sembolü olarak algılanmıştır.

Mezopotamya uygarlıkları mirası içinde Müslümanlara ulaşan hilâlin İslâm'ın ve Türkler'in sembolü hâline gelmesi, yukarda da ayrıntılı ola-

rak belirttiğimiz gibi, bu göksel kültürün yanında, Müslümanın yaşamında, ibadet vakitlerinden bayramına kadar kullandığı kamerî takvimle de doğrudan alâkalıdır.

Bir sembol olarak Hilâl ve yıldızın, hâkimiyet veya bayrağının sembolü oluşu Türkler'deki *Kut* inancına dayandırılmaktadır.⁶⁴ Eski Türkler'e göre hâkimiyetin ve meşruiyetin kaynağı ilâhî ve semavî idi. Böyle göksel bir inancın ve bu inançtan temel alan bir hâkimiyet ve meşruiyetin sembolünün de göksel olması şaşırtıcı olmasa gerektir. *Kut* inancının İslâmiyet sonrası Türk devlet geleneğinde de yerini ve önemini koruduğu ve İslâmî bir mahiyet kazandığı özellikle Osmanlı Devleti örneğinde açıkça görülür.⁶⁵

Eski uygarlıklardan beri süregelen törenlerin, yılbaşlarının, kutsal günlerin, çeşitli ritüellerin takviminin belirlenmesinde, hilâlin gözetlenmesi bir gelenek hâline gelmiş ve yeni hilâlin doğuşu bir müjde olarak yorumlanmıştır. Antik Mezopotamya takviminin devamı olan ve yine ay hareketlerini esas alan *Hicrî* veya *Kamerî* takvim bu geleneğin sürdürülmesinde teşvik edici en kuvvetli âmil olmuştur.

⁶⁴ Türk kültüründe ay ve güneş motifleri, gök kültürü ve mitolojiler konusunda geniş bilgi için bkz. Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, M.E.B. İstanbul 1971; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., 6. Baskı, İstanbul 1989.

⁶⁵ Halil İnalçık, "Turkish and Iranian Theories and Traditions in Kutadgu Bilig", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Indiana University Turkish Studies Series, Bloomington 1993., 1-18. Aynı makalenin Türkçesi için bkz. "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Geleneği", *Reşit Rahmeti Arat* içinde TKAE, Ankara 1966, 259-275.

⁶² B. Schaefer, "Heavenly Signs", *New Scientist*, 21-28, Aralık 1991, 48-51.

⁶³ Emevî halifesi Muâviye'nin ve daha sonraki halifelerin bastırıldığı ay-yıldızlı sikkeler ve örnekleri için bkz. C.Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi I*, (çev.Nejdet Gök), s. 180-188.; Ayrıca bkz. Sikkeler Koleksiyonu, Yale Art Gallery, *Yale Alumni Magazine*, v. LXVIII, 2., Kasım-Aralık 2004, s. 128.